

СІЛЬСЬКА ОКРУГА БОСПОРСЬКОГО МІСТА НІМФЕЙ У VI—III ст. до н. е.

Статтю присвячено деяким підсумкам комплексного вивчення сільської округи боспорського міста Німфей. Наведено дані попередніх досліджень, а також нові матеріали.

Дослідження сільських територій європейської частини Боспору в останні десятиліття набуло широкого розмаху. Проте основна увага була зосереджена на вивченні окремих археологічних пам'яток і реконструкції просторової організації хори всього державного утворення¹. Водночас питання про хору окремих боспорських міст ставилося конспективно, а дослідження буквально до останніх років обмежувалися лише невеликими розкопками окремих поселень. З 1989 р. мною було розпочато комплексне вивчення сільської округи Німфея (рис. 1). Знайомство з архівними матеріалами та їх зіставлення з результатами перших маршрутних розвідок показали, що на цій території є великий масив раніше невідомих археологічних об'єктів.

Виникнення самоської апоїкії на місці Німфея нині датується 580—560 рр. до н. е.² Розташоване на піднесеному скелястому мисі, місто являє собою наче трикутник з вершиною, зверненою на схід до моря. В античну епоху піщана коса, в основі якої знаходився німфейський мис, була розвернена на схід до таманського берега (Азіатський Боспор). Її залишки виявлені на глибині 7—9 м сучасної Керченської протоки³. Очевидно, тут проходила найпівденніша з «кімерійських переправ», що згадуються античними авторами (Hdt., IV, 12; Strabo, VII, 4.5; XI, 2.8). Мис панував над значною ділянкою узбережжя, обмеженого на півночі сучасним озером Чурбаш і балкою, що простягається далеко на захід, а на півдні — озером Тобечик. Судячи з висновків дослідників, у давнину східна частина озера Тобечик була морською затокою, а західна, нині затоплена, — гирловою частиною балки Ічкіл-Джилга. Озеро Чурбаш у той період було балкою, гирлову частину якої підтоплювало море⁴. Ці великі і глибокі балки, відстань між якими — понад 7 км, були природною північною і південною межами міської хори Німфея.

Східною межею хори був берег моря, конфігурація якого сильно змінена підняттям рівня моря, переміщенням піщаних кіс і абразією берега. Підводні розвідки, проведені у цьому районі в 1990—1995 рр., дали змогу виявити 3 затоплених поселення і давні якірні стоянки⁵. Крім того, вдалося встановити, що більші частини приморських поселень (Героївка-1, 2, 3, 4, Ельтиген-музей) у наш час зруйновані абразією і затоплені морем. Давня берегова лінія проходила в середньому на 300 м мористіше сучасної. Західна межа хори протягом розглядуваного часу змінювалася і просувалася всередину степової частини Керченського півострова.

Німфейський регіон має кращі порівняно з іншою територією півострова ґрунти — темно-каштанові чорноземи⁶, і тут у середньому випадає на 100 мм більше опадів⁷. Очевидно, відразу з часів заснування Німфея розпочалася обробка прилеглих родючих земель. Проте з огляду на невелику кількість першопоселенців і нестійку систему греко-варварських контактів, спочатку оброблялися лише прилеглі до поселення прибережні землі. Якісь довгострокові будівлі нам тут невідомі. Лише в останній чверті VI в. до н. е. на хорі були зведені невеликі землянки, а на початку V в. до н. е. з'являються і сирцевокам'яні будівлі⁸.

Поселення знаходилися в межах візуальної видимості з міста, що знаходиться на піднесеному скелястому мисі. Зважаючи на все, до кінця VI в. до н. е.

німфейці освоїли прибережні землі вздовж протоки, а на заході — територію до балки Глибока, де розміщувалося поселення Південночурубаське.

Культурні шари та численні знахідки того періоду зафіксовані на поселенні Героївка-1⁹, а також можливо на поселенні Південночурубаське, хоча виходячи з останньої публікації І.Т. Круглікової¹⁰ та результатів моїх розкопок останніх років цю дату варто поставити під сумнів. У 1995 р. було відкрито комплекс кінця VI — початку V ст. до н. е. і на поселенні Героївка-2¹¹. У невеликій ямці, заповненій золою, були знайдені фрагментована родосько-іонійська амфора з кулястим туловом, сіроглиняна амфора, а також розписний кубок (рис. 2). Сюжет розпису, незважаючи на втрати, можна легко відновити. Він пов'язаний з діонісійськими темами. На одному боці — бородатий Діоніс керує колісницею, в яку запряжені двоє бородатих чоловіків, на іншому — перед менадою з тирсом уклинний оголений сатир (?) з посохом.

На поселенні Героївка-1 В.А. Горнчаровський розкопав невелику (4 × 3 м) овальну землянку, датовану останньою чвертю VI ст. до н. е.¹². Загалом кількість будівель на поселеннях була невеликою, розташовувалися вони на віддаленні одна від одної від кількох десятків до півтори сотні метрів. Усі вони, за

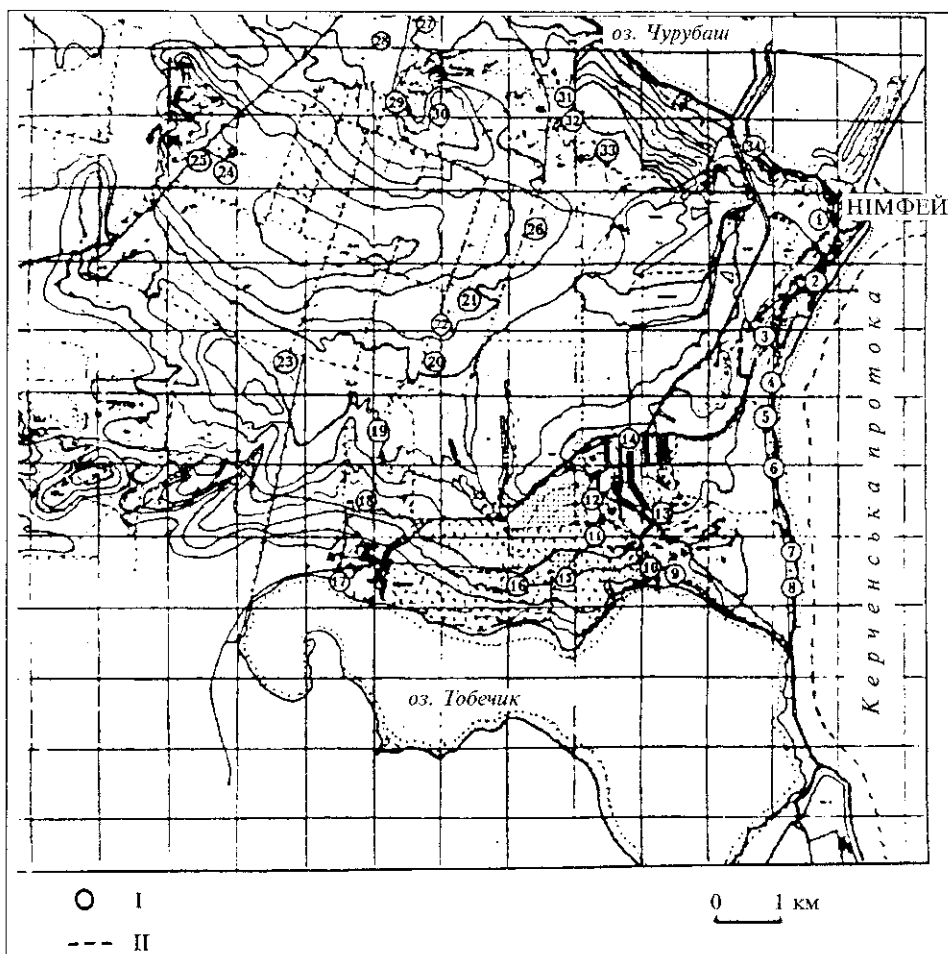

Рис. 1. Карта сільської округи боспорського міста Німфея: 1 — поселення Ельтиген Західне; 2 — Ельтиген; 3 — Героївка-6; 4 — Героївка-4; 5 — Героївка-3; 6 — Героївка-2; 7 — Героївка-1; 8 — Героївка-5; 9 — Тобечик-1; 10 — Тобечик-2; 11 — Тобечик-3; 12 — Тобечик-5; 13 — Тобечик-6; 14 — Тобечик-7; 15 — Тобечик-8; 16 — Тобечик-9; 17 — Огоньки-1; 18 — Огоньки-2; 19 — Огоньки-3; 20 — Огоньки-4; 21 — Огоньки-6; 22 — Огоньки-5; 23 — Джанкойський бугор; 24 — Чурубаський маяк-1; 25 — Чурубаський маяк-2; 26 — Огоньки-7; 27 — Чурубаш-1; 28 — Чурубаш-3; 29 — Чурубаш-4; 30 — Чурубаш-5; 31 — Чурубаш-8; 32 — Чурубаш-9; 33 — Південночурубаське; I — поселення; II — давня берегова лінія

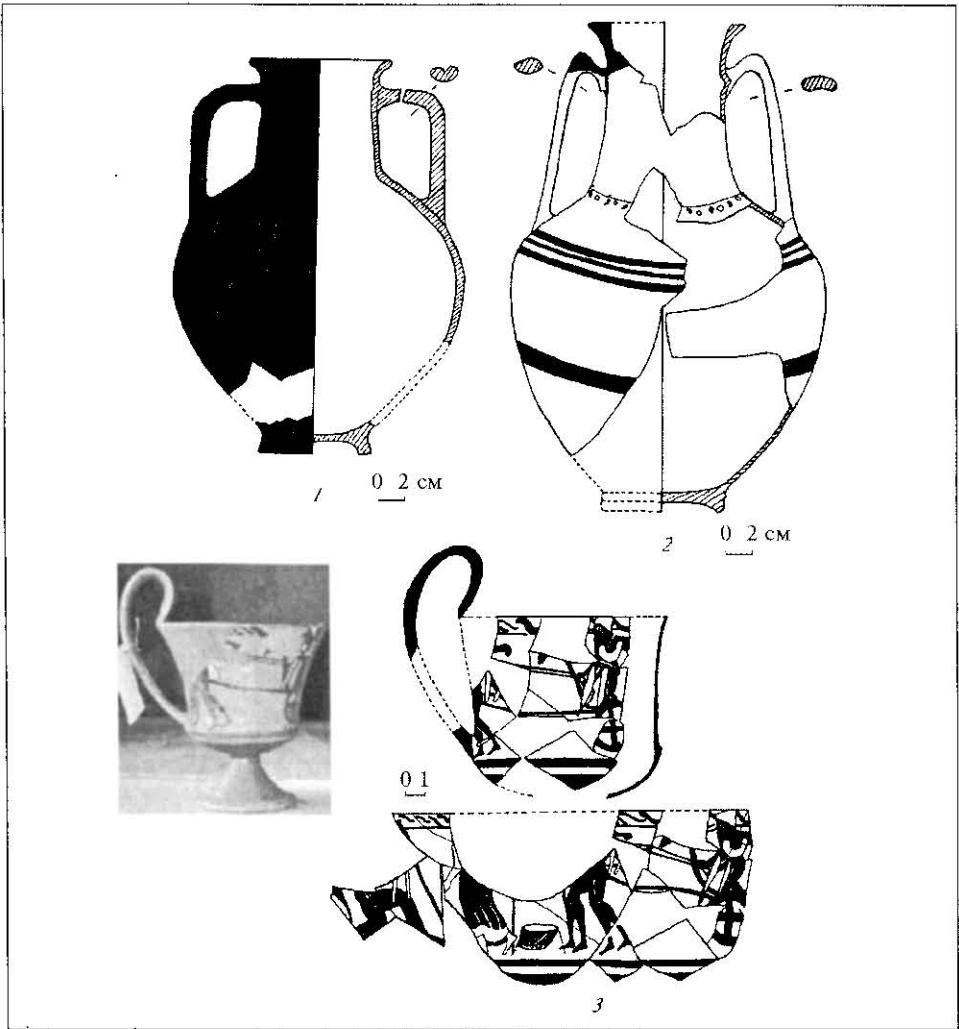

Рис. 2. Кераміка з поселення Геройівка-2

винятком Південночурубаського, розміщувалися в прибережній зоні (окрім Геройівки-1 і ще двох-трьох). Загальна площа німфейської хори до початку V ст. до н. е. навряд чи перевищувала 35 км².

У цілому Німфей перетворився в самостійний античний поліс, в якого склалися свої взаємини як із сусіднім пантікапейським полісом, так і зі скіфськими племенами¹³. Закінчився той період якимось потрясінням на початку V ст. до н. е. Сліди пожеж того часу були зафіксовані на поселенні Геройівка-1¹⁴.

Усе V ст. до н. е. Німфейський поліс відстоює свою незалежність. На початковому етапі цієї боротьби німфейці активно контактують зі скіфами¹⁵. В окрузі міста зосереджена більшість скіфських поховань V ст. до н. е. європейської частини Боспору¹⁶. На курганнях могильниках, розташованих на захід від хори, виявлено три скіфські статуї (рис. 3), найранніші з усіх відомих у Криму¹⁷. Тут фіксується давня дорога, що веде зі степів повз Південночурубаське поселення до Німфейського мису, де у V ст. до н. е., імовірно, було основне місце переправи скіфів у Синдику. Разом з тим тут виявлені і кургани з досить специфічними похованнями: гробниці у вигляді грубих кам'яних ящиків з кільцевими обкладками з дикарного каменю. Ці комплекси близькі до поховальних пам'яток варварського населення Кримського передгір'я. Кілька таких курганів у 1876 р. були досліджені Н. Кондаковим¹⁸.

Союзницькі відносини німфейців зі скіфами давали змогу розширювати хору в західному (степовому) напрямку. Освоюється найбільш віддалений південно-

західний мікрорайон Німфейського плато вздовж озера Тобечик. Тут розвідками було виявлено 9 поселень, з яких на поселеннях Тобечик-3 і Тобечик-8 виявлені фрагменти амфор і чорнолакових аттичних чаш V ст. до н. е. У середині V ст. до н. е. було засновано поселення Огоньки-1¹⁹, розташоване на невеликому місці за 9 км на південний захід від Німфея. Поруч у північному напрямку проходить велика глибока балка, що, імовірно, стала новою західною межею німфейської хори. Уздовж східного схилу балки розташовувалося кілька невеликих поселень, у безпосередній близькості з якими подекуди збереглися огорожі наділів у вигляді невисоких валів. Наділи зафіксовані також біля поселень Героївка-1, 2 і Південночурубаське, а також в урочищі Чурубаські Скалки. Розмір наділів від 1,1 до 35,1 га²⁰. Проте більша частина наділів збереглася фрагментарно. Час розмежування встановлено приблизно, хоча вже нині в Чурубаських Скалках можна виділити два різних види орієнтування огорож наділів (рис. 4).

У V ст. до н. е. відбувається розширення міської території. На південній окраїні будується новий великий культовий комплекс²¹. Це свідчить як про процвітання німфейського поліса, так і про його небажанню кооперуватися з Археанактидами в тій чи іншій формі. Протистояти об'єднанню боспорських міст можна було, тільки маючи союз зі скіфами. Можливість встановлення над Німфеєм скіфського протекторату, подібного тому, під який раніше підпали міста Північно-Західного Причорномор'я²², дуже гіпотетична. Та й сам скіфський протекторат над Ольвією не має останнім часом жодних реальних доказів²³. У цілому, незважаючи на збільшення загального числа скіфських поховань V ст. до н. е. на території Східного Криму²⁴, не можна говорити про їхню значну перевагу в районі Німфея. Положення, можливо, кардинально змінюється з приходом до влади в 438 р. до н. е. нового тирана Спартока і зі зміною політики Пантикапея стосовно сусідніх скіфських племен; Німфей починає втрачати своїх союзників у боротьбі з боспорською тиранією. Тому вступ Німфея в 30-х роках V ст. до н. е. в Афіньський морський союз був зумовлений реаліями боротьби за самостійність. Імовірно, Німфей увійшов до складу першим і тому став центром афіньського впливу на Боспорі Кімерійському. Характер афіньської присутності в Німфеї оцінюється по-різному²⁵. Імовірнішим є припущення про вивід сюди клерухії афінян. Нові поселенці, можливо, одержали землі на південно-західній окраїні Німфейського плато. Тут у другій половині V ст. до н. е. було зведено могутній 4-баштовий форт з великим (50 × 50 м) внутрішнім двором (поселення Тобечик-9). Очевидно, саме залишки цього укріплення бачив і описав наприкінці червня 1839 р. Тетбу де Марінь²⁶. Поруч з цим поселенням могла розташову-

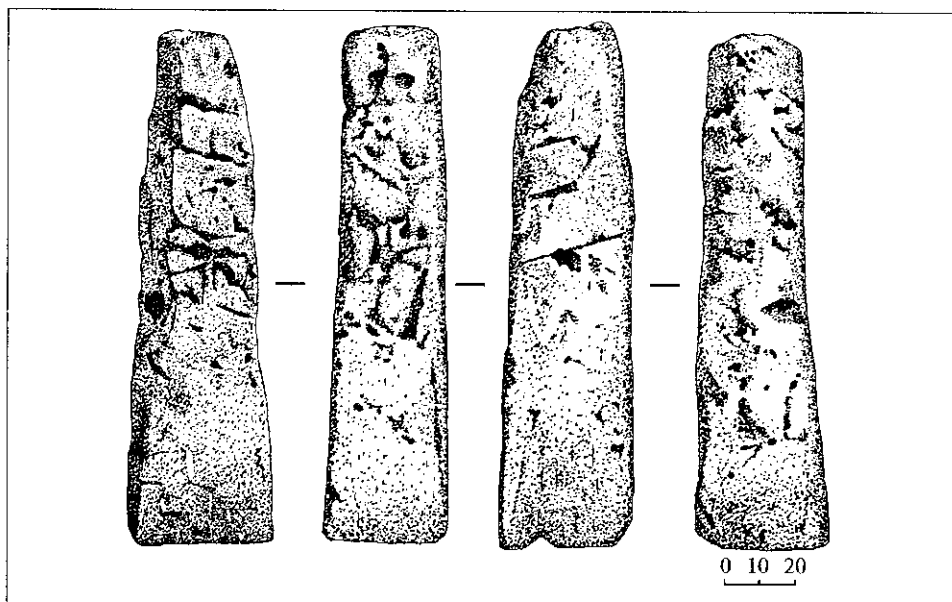

Рис. 3. Скіфська статуя

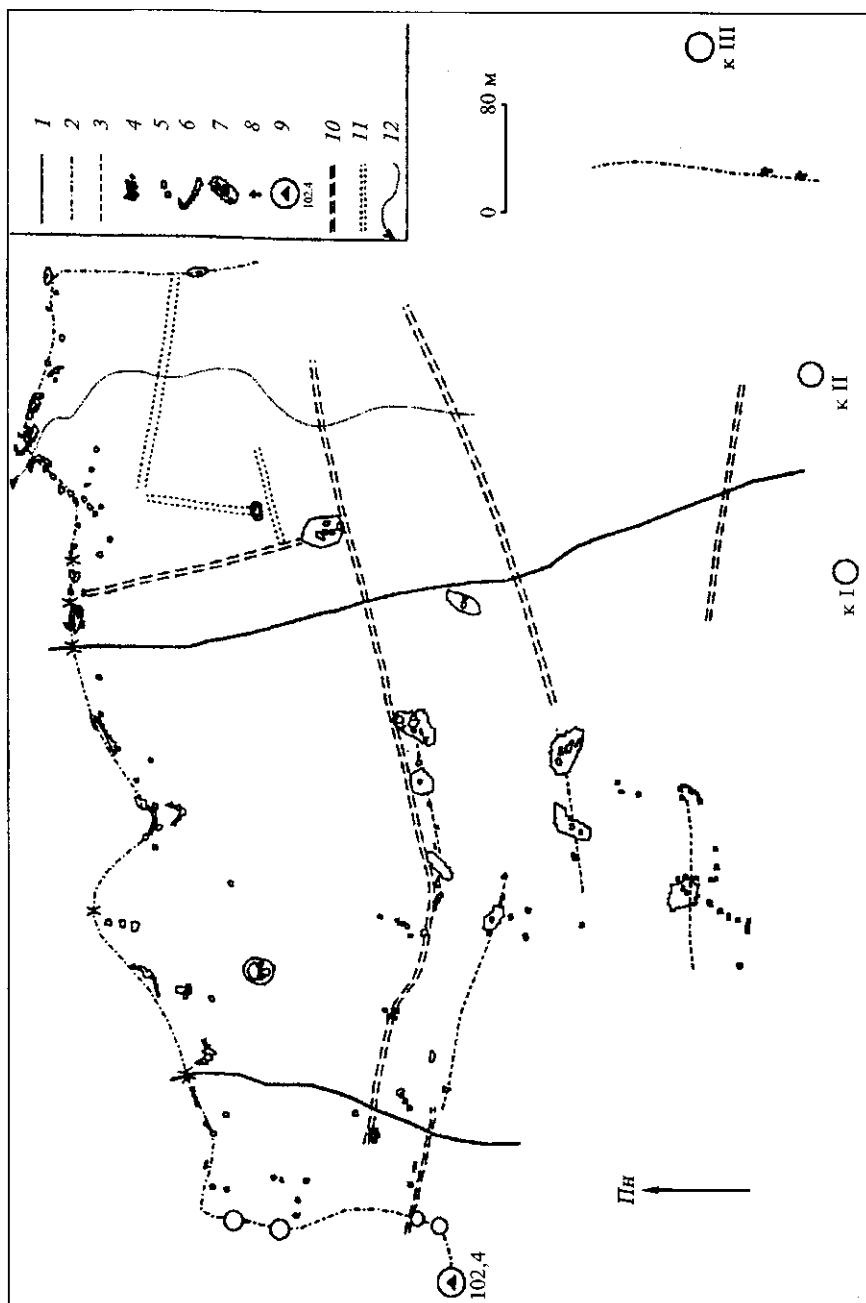

Рис. 4. Давні наділи в урочищі Чурубаські Скалки: 1 — ґрунтові шляхи; 2 — скельні підняття; 3 — імовірна межа; 4 — виходи валняку; 5 — окремий камінь; 6 — окремі скелі; 7 — скелі з окремими блоками; 8 — поховання; 9 — трогопункт; 10 — огорожа; 11 — огорожа, яку погано видно; 12 — вісь долини

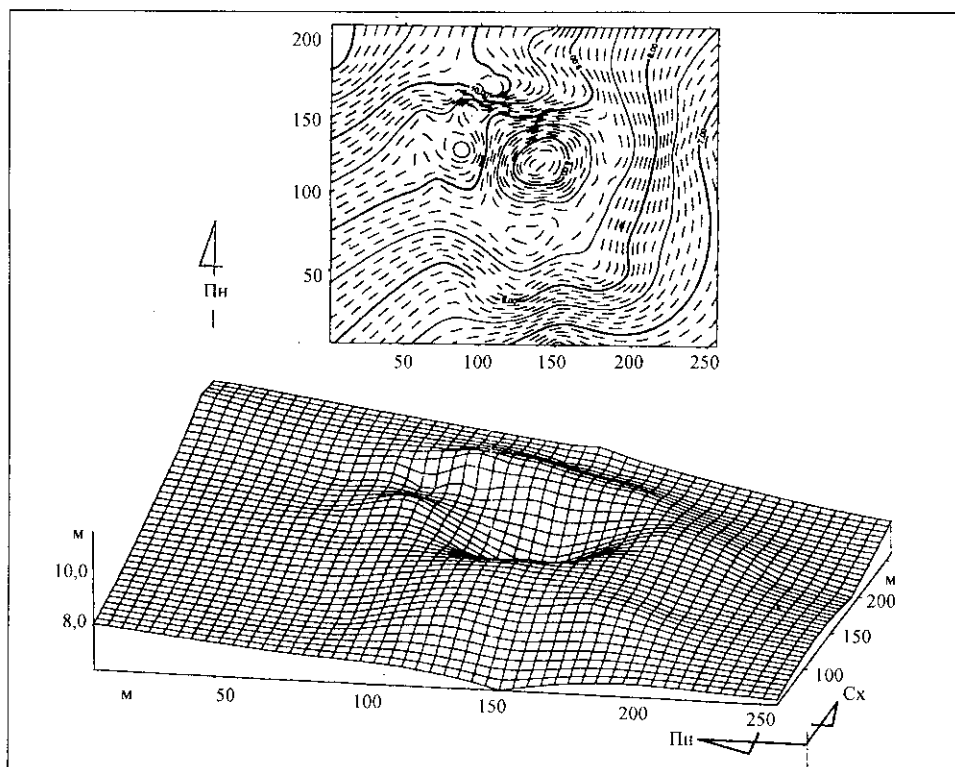

Рис. 5. Поселення Тобечик-9

ватися і гавань. У 1995 р. на площі 2500 м² разом з польськими геофізиками були проведені електрофізичні дослідження з подальшим розкриттям на невеликій площі фрагментів кам'яних стін (рис. 5).

Судячи з усього, входження Німфея в Афіньський морський союз позитивно позначилося на економіці поліса. Цьому сприяло й активне використання всієї території хори, що являла собою чотирикутник близько 7 × 7 км із природними кордонами у вигляді великих глибоких балок. Поселення розташовувалися по периметру, а в глибині знаходилися сільськогосподарські угіддя. Можливо, на останньому етапі боротьби Німфея з Боспором і його союзниками скіфами на єдиній слабо захищеній ділянці західної межі хори зводиться вал загальною довжиною понад 2 км. У цілому формується щільна система поселень по кордонах хори (через 1—2 км), пов'язаних між собою і Німфеєм кількома шляхами²⁷.

Самостійний період розвитку Німфейського поліса закінчується в 405—404 рр. до н. е. підпорядкуванням Боспору внаслідок так званої зради Гилона. Проте втрата самостійності не позначилася на економічному розвитку міста і його аграрної периферії. Включення Німфея в орбіту Боспорської держави дало новий поштовх для подальшого аграрного освоєння західних степових районів, а також для розвитку старих поселень.

Наступний період, IV — початок III ст. до н. е., це розквіт сільської округи Німфея. Культурні шари та будівлі того періоду виявлені на всіх поселеннях, де проводилися розкопки (Героївка-1, 2, 3, Огоньки-1, Південночурубаське тощо), а на інших (нині розвідано 37 поселень) зібрано підйомний матеріал того самого часу.

Поряд з невеликими двокамерними сирцево-кам'яними будинками, відомими з розкопок на поселеннях Героївка-1 і Південночурубаське²⁸, починається спорудження великих садіб. У першій чверті IV ст. до н. е. на поселенні Героївка-1 було збудовано велику укріплену садибу, товщина її західної зовнішньої стіни дорівнювала 1,4 м, довжина — 30 м. На північно-західному куті піднімалася квадратна вежа (3 × 2,8 м) з товстими (до 1,7 м) зовнішніми стінами. Центром планування був двір, навколо якого по кількох сторонах розташовувалися невеликі приміщення²⁹. Тоді ж було збудовано і велику кам'яну будівлю на поселенні Огоньки-1.

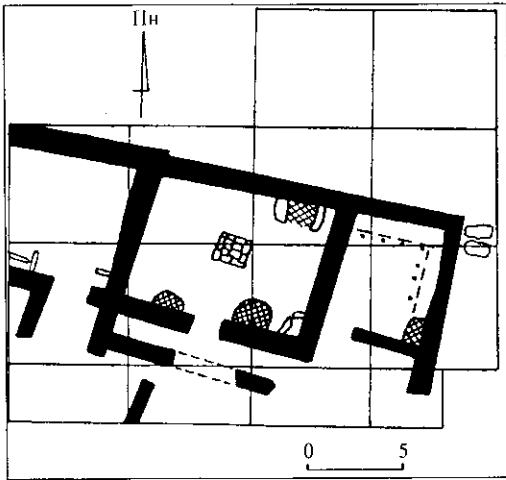

Рис. 6. Садиба А на поселенні Південночурубаське

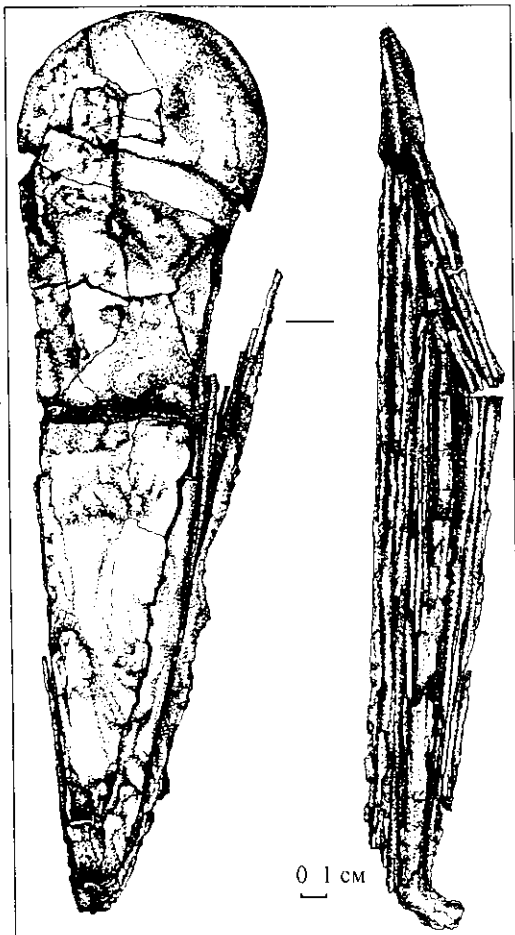

Рис. 7. Залізний наконечник плуга

знаходилася піч. Під розвалом зводу печі знайдено великий залізний наконечник плуга (рис. 7). Це найбільш рання знахідка на Боспорі. Південно-східний кут був огорожений трьома великими дикарними каменями вапняку. Простір між цим ларем і піччю було вимощено камінням. У центрі приміщення знаходилося прямокутне спорудження з необроблених вапнякових каменів.

У другій половині IV ст. до н. е. будується і велика садиба на поселенні Південночурубаське. У 2001—2002 рр. тут на площі близько 400 м² частково було досліджено велику будівлю (рис. 6), що складається з кількох великих і малих приміщень і господарського двору. Цей комплекс розташовується за 50 м на південний-південний схід від будівель, розкопаних у 1963—1964 рр. І.Т. Кругліковою.

У північній частині комплексу знаходилася сирцево-кам'яна будівля, що складалася з трьох приміщень, прибудованих з півдня до загальної зовнішньої північної стіни. Ця стіна й орієнтує основну вісь комплексу в напрямку південь — північ (з невеликим відхиленням до заходу), вона відкрита на теперішній час на протязі 21 м за товщини 0,7—0,85 м. Стіни будівлі збереглися на різну висоту кам'яної кладки — одношарової постелистої іррегулярної, при цьому в конструкції виділено фундамент і цоколь. У ході зачисток внутрішніх частин приміщень були виявлені їхні конструктивні особливості й організація простору.

Внутрішня частина приміщення № 1 (східного) у плані близька до квадрата зі сторонами 3,9 × 3,8 м. У західному закінченні південної стіни знаходився дверний проріз завширшки 0,8 м. Біля північної і східної стін фрагментарно збереглися глинобитні лежанки, укріплені по краю колами і поставленими на ребро плитками. До південного краю лежанки № 2 примикало вогнище.

На південь від входу знаходилася ділянка будівлі завдовжки 1,6 м за ширини міжстінного простору близько 3,6 м, подібна пронаосу в будинках з антами чи невеликій галері при простадному плані будівлі.

Приміщення № 2 мало розміри: з півночі на південь — 5,1, зі сходу на захід — 8,3 м. Ліворуч і праворуч від входу, що був у центрі південної стіни, розміщувалися відкриті вогнища. У північно-східному куті

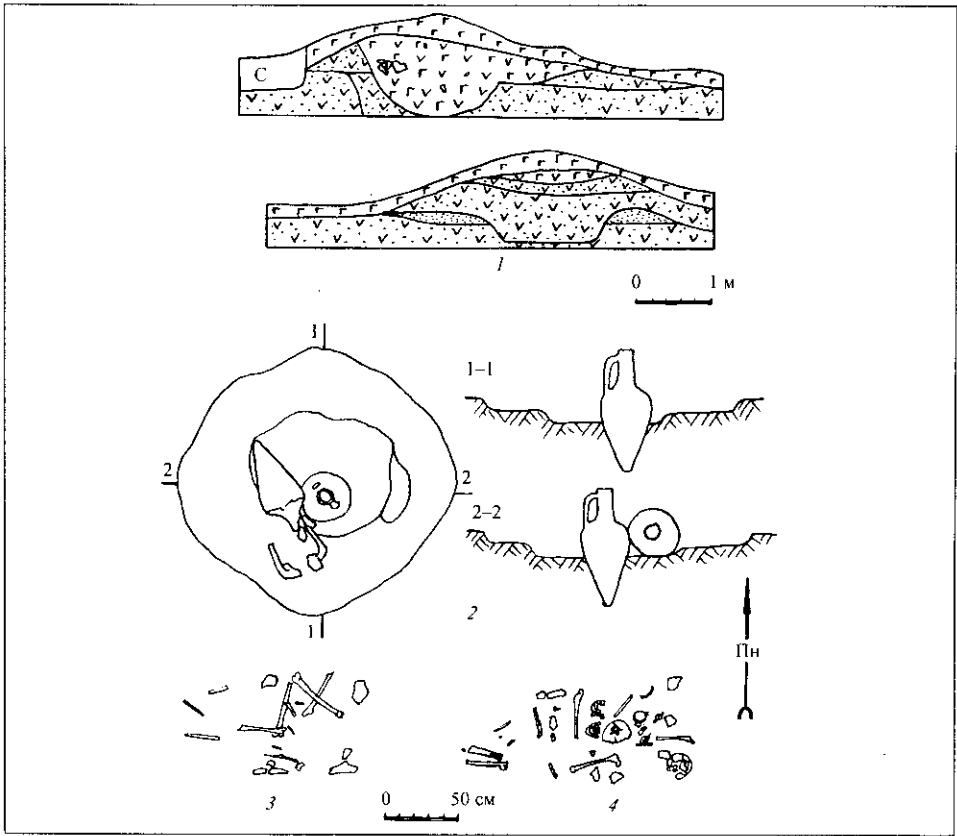

Рис. 8. Курган №1 на північ від поселення Героївка-2: 1 — переріз; 2 — основне поховання; 3, 4 — скупчення фрагментів кісток

Приміщення № 3 розкрито частково. Воно мало найтовстіші стіни з усіх будівель. Усередину можна було потрапити через великий проріз у південній стіні. Перед приміщеннями № 2 і 3 розташовувалися невеликі господарські будівлі, стіни яких дуже погано збереглися. З південної сторони до будівель примикав двір.

Знахідки представлені окремими фрагментами амфор і чорнолакових кубків. Особливо слід зазначити алабастровий флакон і бронзову пантикапейську монету з головою юного сатира і протома пегаса, датованою близько 340—330 рр. до н. е. Відсутність будь-яких предметів побуту в шарах руйнування свідчить про те, що садиба була залишена після вивозу всього майна, що там знаходилося, і більше її існування не відновлялося. Цю подію можна датувати останньої третьою IV ст. до н. е.

Залишки великої кам'яної будівлі були обстежені підводним загоном нашої експедиції в прибережній частині поселення Героївка-2. На глибині 2—3,5 м було виявлено розвали каміння, серед яких знаходилися і великі оброблені блоки, а також окремі фрагменти черепиць.

Особливо бурхливий ріст спостерігається у другій і третій чвертях IV ст. до н. е. Причому поряд з кам'яним домобудівництвом є житлово-господарські комплекси, що складаються із землянок. Так, на поселенні Героївка-2 на площі близько 1200 м² досліджені нашарування і споруди того часу³⁰. У центральній частині розкопаної ділянки поселення досліджено дві землянки: житлову і господарську, на північ від яких знаходилося вісім господарських ям. У кількох метрах на південний захід від землянок у материковому лесоподібному суглинку зачищена довга канава. Судячи з морфології заповнення, канава призначалася для відводу фекальних стоків з господарського комплексу для утримання худоби. Ці стоки скидалися в спеціально облаштовану прямокутну яму. Це відповідає свідченню Вергілія про те, що в місцевостях, де мешкали скіфські племена, худобу тримали взаперті на скотних дворах.

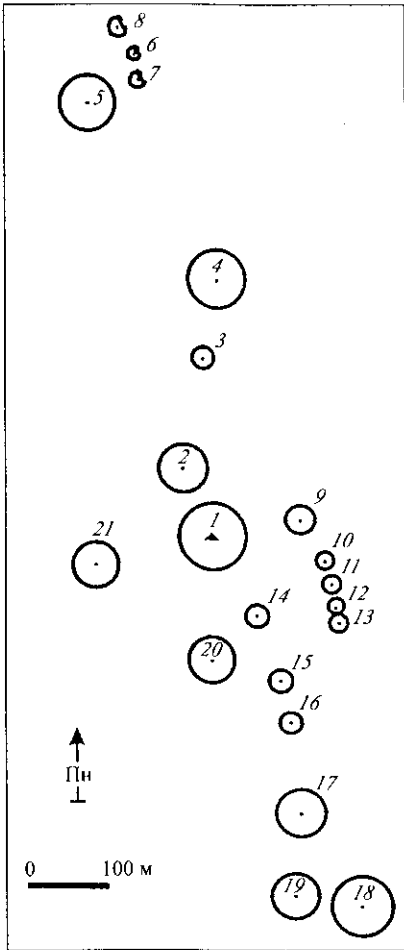

Рис. 9. Курганний могильник Челядиново-Східне

На північ від поселення Героївка-2 розташовувалося кілька курганних насипів. Їхнє спорудження належить до IV ст. до н. е. Найближчий до поселення курган № 1 мав діаметр 15—18 м (рис. 8). Під час дослідження в кургані виявлено чотири поховання, три з яких датовано IV ст. до н. е. Два поховання були зруйновані в період раннього середньовіччя. Збереглося основне поховання — поставлена вертикально хіоська амфора з прахом померлого; поруч така сама амфора, що лежала на боці. У 1995 р. було детально обстежено інший курганний могильник — Челядиново-Східне, що розташований на північний захід від поселення Героївка-1. У могильнику було картографовано 21 курганний насип (рис. 9), з яких 3 вже частково зруйновані береговою абразією. Повністю було розкопано курган № 16. Початковий насип було зроблено над монументальною плитовою могилою, де виявлено поховання жінки 55—60 років. Поховання датується в межах першої половини IV ст. до н. е. Пізніше з північно-західної сторони було побудовано кам'яний склеп і насип кургану досипано. Цей склеп виявився зруйнованим і майже повністю розібраним у VIII—IX ст. н. е. Із заходу до поховальної камери примикали дві стінки дромоса, споруджені з буту. Подібні склепи з короткими, недбало спорудженими стінками дромоса відомі на некрополі Німфея³¹. Цю поховальну споруду за

окремими фрагментами чорнолакової кераміки можна датувати другою половиною IV ст. до н. е. У західній полі кургану були знайдені 2 дитячих поховання в синопських амфорах. Вони датуються не раніше другої половини IV ст. до н. е. У полах кургану досліджено також 6 ґрунтових поховань. Усі вони, за винятком одного, безінвентарні і датуються в межах IV—III ст. до н. е. Особливий інтерес становить конструкція поховання М-6 — ґрунтова яма з обкладенням стін сирцевою цеглою. У цілому курган № 16 був сімейною усипальницею жителів хори Німфея протягом кількох десятиліть.

Обидва досліджених кургани свідчать про велику розмаїтість поховальних конструкцій та обряду у німфейського сільського населення в IV ст. до н. е. У поховальному обряді простежуються як еллінські, так і варварські риси. Частина з них знаходить прямі аналогії серед інших могильників хори Німфея: на Південночурубаському, у Трьохбратніх курганах. Деякі — поховання дітей в амфорах, сирцева гробниця, кремация — раніше були невідомі. Проте усі ці риси тою чи іншою мірою є серед поховальних комплексів, відкритих на міському некрополі Німфея.

Ґрунтові могильники населення сільської округи Німфея дотепер виявлені лише поблизу Південночурубаського поселення. На початку 1960-х років І.Т. Круглікова на південній окраїні цього поселення виявила могильник, де на розкопці VI було досліджено шість кам'яних ящиків і одне ґрунтове поховання³². Поховання датуються IV ст. до н. е. Слід зазначити, що цей розкоп розташований на невеликому природному пагорбі, який Н.П. Кондаков вважав за курган і позначив на карті 1876 р. у курганній групі «е»³³.

У 1997 р. з північної і південної сторін Південночурубаського поселення були виявлені сліди грабіжницьких розкопок ґрунтових поховань. Три поховальні

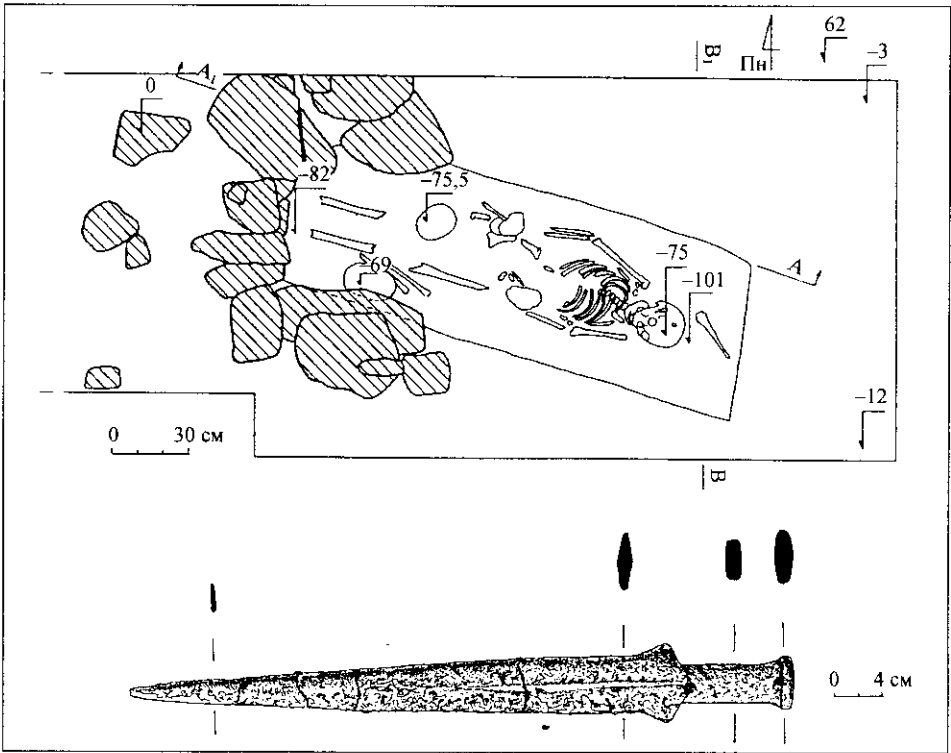

Рис. 10. Поховання № 8 Південного могильника поблизу поселення Південночурбаське

споруди (дві з них знаходилися на знову виявленому Північному могильнику, а одна — на вже відомому Південному) тоді ж були мною досліджені. Поховання, що розкопане на Південному могильнику і отримало порядковий номер 8, було розташовано на південь від підніжжя пагорба, де І.Т. Круглікова раніше досліджувала сім поховань. Під кам'яними плитами перекриття було розчищено поховальну яму, вирубану в м'якій вапняковій скелі (рис. 10). На дні поховальної ями знаходився витягнутий на спині головою на схід кістяк в анатомічному порядку. Крім того, у різних частинах поховання було знайдено залишки ще чотирьох похованих. За визначенням антрополога, основне поховання належить чоловіку 25—30 років, а поховання двох жінок 25—30 років і двох дітей 2—3 і 5—7 років виявилися перепохованими в могилі № 8. Такий обряд характерний для поховальної практики степового населення Скіфії, а також для деяких міст європейського й азіатського Боспору³⁴. Судячи з античних письмових джерел і археологічних матеріалів, у середовищі скіфських і сусідніх з ними племен поряд з інгумацією існував обряд «виставлянь» небіжчиків³⁵. Подібні поховання відомі і на некрополі Німфея, де вони датуються в межах V—III ст. до н. е.³⁶. Цікавою є знахідка залізного меча у північно-східному куті поховання № 8. Цей меч із прямим брускоподібним навершям і зі слабо вираженим метеликоподібним перехрестям мав загальну довжину 0,56 м. Його можна зарахувати до пізніх екземплярів другого типу I відділу скіфських мечів, коли форма перехрестя стає розпливчатою³⁷. У цілому це поховання, імовірно, варто датувати першою половиною IV ст. до н. е.

Північний ґрунтовий могильник було розташовано за 250 м на північ від Південночурбаського поселення, його досліджено на площі понад 500 м²³⁸. Тут було розкопано три кільцеві огорожі, складені з необроблених вапнякових каменів, а також поховальні споруди у вигляді кам'яних ящиків з перекриттям, плитових могил без перекриття, поховання на рівні давньої денної поверхні під насипом каміння, а також залишки трьох жертвників (рис. 11).

Кільцева огорожа № 1 збереглася частково. Початковий діаметр цієї споруди становить близько 12 м. З північної сторони дуга кільцевої огорожі № 1 була

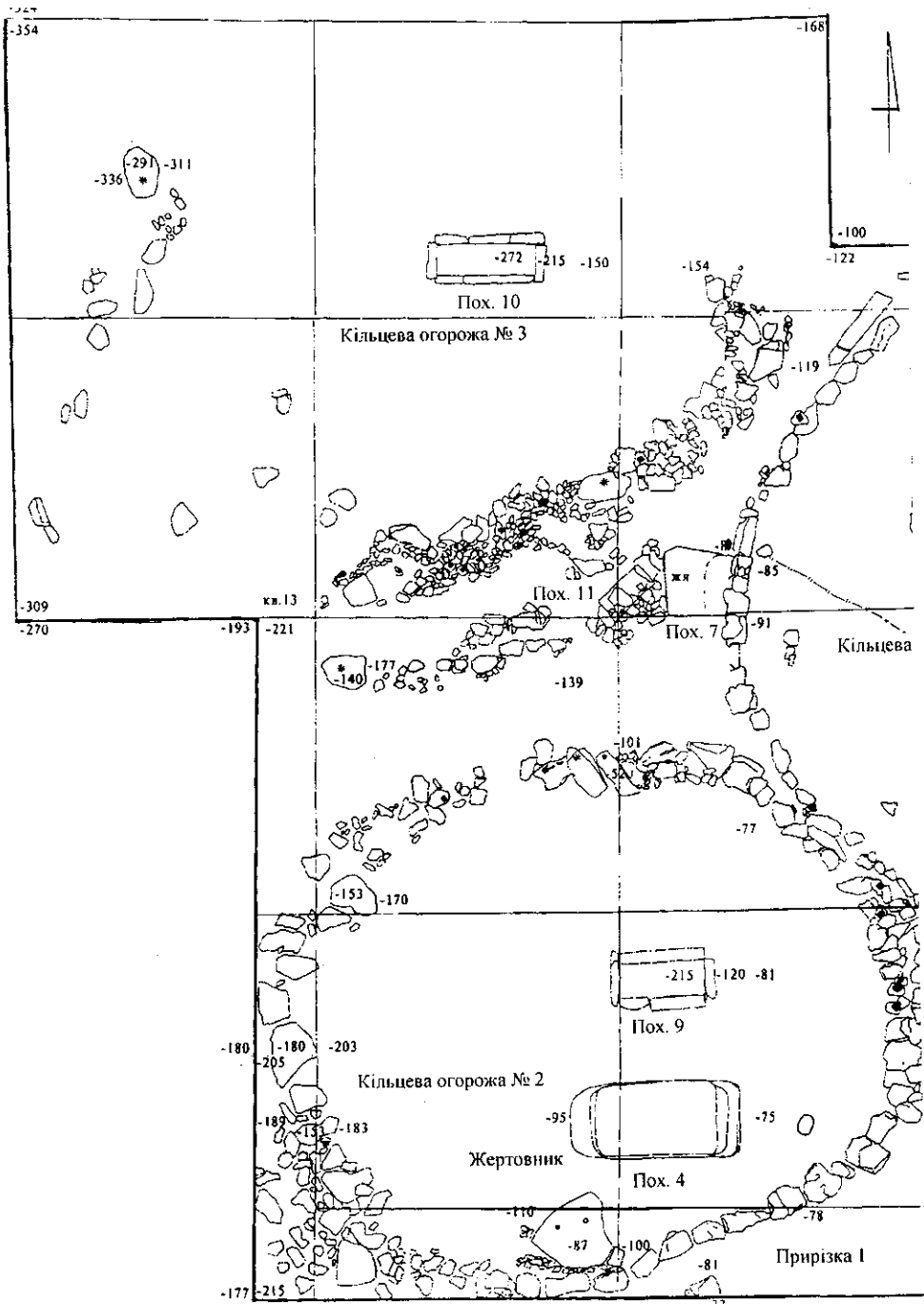

Рис. 11. План поховальних споруд Північного могильника поблизу поселення Південночуру

немов зрізана, утворюючи з каменів пряму лінію (завдовжки 6,2 м) з розривами-проходами всередину обгородженої поховальної ділянки. Таких проходів було три: два бічних завширшки близько 1 м і центральний — завширшки 0,6 м. У центральній частині кільцевої огорожі було розташовувано два поховання № 1 і 2, орієнтованих по лінії схід—захід і досліджених, як зазначалося вище, в 1997 р. Поховання № 1 — монументальний кам'яний ящик, складений з ретельно оброблених вапнякових блоків, було повністю пограбовано. За фрагментами кераміки, насамперед чорнолакового арибалічного лекіфа, це поховання можна датува-

тому числі і гераклейським ромбоподібним клеймом Діонісія, спорудження кільцевої огорожі № 1 слід датувати кінцем V — першими десятиліттями IV ст. до н. е.

Кільцева огорожа № 2, що примикала з південного заходу до кільцевої огорожі № 1, була овальною в плані і витягнутою по осі північний схід — південний захід на 9,4 м. У точці зіткнення з кільцевою огорожею № 1 вона мовби «наповзала» на останню. У північно-західній частині огорожі № 2 простежується розрив, тут, імовірно, знаходився вхід на її територію. У східній частині обгородженої території під кам'яним завалом було знайдено дві вапнякові плити перекриття поховальної ями № 4, що була кенотафом. Майже в центрі кільцевої огорожі № 2 знаходилися плити перекриття могили № 9. Під ними було досліджено кам'яний ящик, складений з п'яти вертикально поставлених плит вапняку. Незважаючи на те, що поховання виявилось пограбованим, вдалося зібрати остеологічні залишки похованих (дитина 5—6 років і дитина 12—14 років), а також фрагменти фасоських і мендейських амфор й два невеликих уламки денця чорнолакового кіліка межі V—IV ст. до н. е. У західному секторі кільцевої огорожі № 2 було знайдено пласку кам'яну плиту, в плані подібну до символічного зображення серця, розміром 1,3 × 1,2 м та орієнтовану вістрям на захід. На площині плити були вибиті дві овальні в плані лунки. Під цим жертвним столом знаходився своєрідний ковчег у вигляді кам'яного ящика з чотирьох оброблених плит, розміром 1,05 × 0,8 м. Усередині ковчега на дні лежала розколота плита-антропоморф. Н.В. Молева зараховує цю антропоморфну статую до найбільш раннього з відомих на Боспорі типів і пов'язує з ритуальними жертвоприношеннями підземним богам³⁹.

Північно-західню частину дослідженої площі могильника займала кільцева огорожа № 3. Її реконструйований діаметр 10—11 м. За 3,6 м на північ від південної частини огорожі знаходилося поховання № 10. Це був кам'яний ящик зі значним кам'яним перекриттям. На дні поховальної споруди виявлені залишки кісток підлітка 12—13 років і дитини 6—8 років. У північно-західному куті могили були знайдені червоноглиняна ойнохоа і чорнолаковий амфориск, що датується близько 400 р. до н. е.

За межами кільцевих огорож були виявлені ще декілька поховальних та інших споруд: плитова могила № 3; ґрунтові могили № 7 і 11; два поховання, завалені невеликими вапняковими каменями; кам'яний ящик № 8 — «ковчег», а також місця тризи і дві стовпові ями.

Надмогильні й поховальні споруди, досліджені в процесі розкопок Північного могильника Південночорубаського поселення, датуються за матеріалом, представленим фрагментами профільних частин амфорної тари і чорнолакового посуду, кінцем V — першою половиною VI ст. до н. е., причому більшу частину цих знахідок можна зарахувати до першого десятиліття IV ст. до н. е. Слід зазначити, що могильник було досліджено широкою площею. Це дало змогу простежити деякі конструктивні елементи його споруд, які раніше в такому сполученні не траплялися на Керченському півострові і співіснували в межах невеликого хронологічного періоду. Разом з тим подібні кам'яні конструкції характерні для «кам'яних» сільських некрополів VI—IV ст. до н. е. в околицях Анапи⁴⁰.

У IV ст. до н. е. — на початку III ст. до н. е. виникло кілька нових поселень, але вже віддалених на відстані 2 км і більше від західної межі хори (Чурубаський маяк-1, 2, Джанкойський бугор та ін.) Виникнення цих нових поселень найімовірніше можна пов'язувати з цілеспрямованою політикою Спартокидів, а в цих нових територіях, можливо, слід вбачати царську хору.

Закінчився той період руйнуванням усієї системи греко-варварських контактів і взаємодій наприкінці першої третини III ст. до н. е. і загибеллю переважної більшості сільських поселень. Шари другої половини III—II ст. до н. е. виявлені тільки на чотирьох поселеннях сільської округи Німфея.

¹ Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975; Маслеников А.А. Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху: Автореф. дис... д-ра ист. наук. — М., 1993; Маслеников А.А. Эллинская хора на краю Ойкумены. — М., 1998.

² Кузнецов В.Д. Ранние греческие апойки Северного Причерноморья // КСИА. — М., 1991. — Вып. 204; Молев Е.А. Политическая история Боспора в VI—IV вв. до н. э. — Нижний Новгород, 1997.

³ *Невеский Е.Н.* К вопросу о новейшей Черноморской трансгрессии // Труды Ин-та океанологии. — М.:Л., 1958. — Т. 28. — С. 58.

⁴ *Губанов И.Г., Клюкин А.А.* Роль грязевого вулканизма в формировании озерных котловин Керченского полуострова // Литолого-геохимические условия формирования донных отложений. — Киев, 1979. — С. 121.; *Науменко П.И., Кривошеева Н.П.* Геология Чурбашского озера // Литолого-геохимические условия формирования донных отложений. — Киев, 1979. — С. 98.

⁵ *Шамрай А.Н.* Подводно-археологические объекты в территориальной структуре Нимфея // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья. — Керчь, 2002. — С. 266—275.

⁶ *Котова И.Н.* Флора и растительность Керченского полуострова // Труды Никит. бот. сада. — 1961. — Т. 35. — С. 67.

⁷ *Важов В.И.* Целебный климат. — Симферополь, 1983. — С. 25.

⁸ *Зинько В.Н.* Некоторые итоги изучения сельской округи античного Нимфея // МАИЭТ. — 1996. — Вып. 5. — С. 13.

⁹ *Кругликова И.Т.* Указ. соч. — С. 27.

¹⁰ *Кругликова И.Т.* Южно-Чурубашское поселение // Древности Боспора: Сб. науч. статей. — М., 2002. — Т. 5. — С. 139—170.

¹¹ *Zin'ko V.N.* Geroevka-2. A rural settlement in the chora of Nymphaion (Ancient period) // *Archeologia*. — Warszawa, 1996 (1997). — 47. — P. 85—94.

¹² *Горончаровский В.А.* Новые данные для изучения боспорской хоры в VI—II вв. до н. э. // Древнее Причерноморье: Тез. докл. — Одесса, 1991. — С. 23.

¹³ *Зинько В.Н.* Становление Нимфейского полиса // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства: Материалы Междунар. науч. конф. — СПб., 2001. — Ч. 1. — С. 104.

¹⁴ *Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство ... — С. 31.

¹⁵ *Шелов-Коведяев Ф.В.* История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1985. — С. 81.

¹⁶ *Скудная В.М.* Скифские памятники из Нимфея // СА. — 1954. — 21.

¹⁷ *Зинько Е.А.* Сакральная скульптура с сельской округи Нимфея // Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира: Материалы Междунар. науч. конф. — СПб., 1999. — С. 188—189.

¹⁸ *Люценко А.С., Кондаков Н.П.* // Архив ИИМК РАН. Фонд 1, дело 20. — л. 16—18.

¹⁹ *Кирилин Д.С.* Археологические исследования Ортельской экспедиции Керченского музея в 1965 г. (район Тобечинского озера) // Пленум ИА АН СССР в 1966 г. Секция «Античная археология»: Тез. докл. — М., 1966.

²⁰ *Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство ... — С. 131.

²¹ *Соколова О.Ю.* Новые находки из Нимфея // Боспор и античный мир. — Нижний Новгород, 1997.

²² *Шелов-Коведяев Ф.В.* Указ. соч. — С. 86—87.

²³ *Крижицкий С.Д.* Ольвія і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протекторат» // *Археологія*. — 2001. — № 2.

²⁴ *Масленников А.А.* Варвары, греки и Боспор Киммерийский до Геродота и при нем // ДБ. — 2001. — Вып. 4. — С. 306—307.

²⁵ *Шелов-Коведяев Ф.В.* Указ. соч.; *Молев Е.А.* Политическая история Боспора в VI—IV вв. до н. э. — Нижний Новгород, 1997.

²⁶ *Тетьбу де Мариньи Э.В.* Новое открытие поселения в окрестностях Керчи // ЗООИД. — 1844. — Т. 1, отд. 3. — С. 600.

²⁷ *Scholl T., Zin'ko V.* Archaeological Map of Nymphanion (Crimea). — Warszawa, 1999. — P. 104—106.

²⁸ *Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство Боспора ... — С. 46. — Рис. 14.

²⁹ *Горончаровский В.А.* Указ. соч. — С. 24.

³⁰ *Zin'ko V.N.* Op cit.

³¹ *Грач Н.Л.* Некрополь Нимфея. — СПб., 1999. — С. 54, 56.

³² *Кругликова И.Т.* Южно-Чурубашское поселение ... — С. 147—148. — Рис. 17.

³³ *Зинько В.Н.* Новый грунтовой могильник на хоре Нимфея // Боспорские исследования. — Симферополь, 2002. — Рис. 1.

³⁴ *Сорокина Н.П., Сударев Н.И.* К вопросу о некоторых варварских погребениях Боспора VI—II вв. до н. э. // ДБ. — 2001. — Вып. 4.

³⁵ *Бессонова С.С.* Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. — Киев, 1990.

³⁶ *Грач Н.Л.* Указ. соч. — С. 81, 85, 93.

³⁷ Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Д 1-4. — С. 50; Яковенко Е.В. Скiфи Схiдного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974. — С. 99.

³⁸ Зинько В.Н. Северо-западный район Нимфейской хоры // ДБ. — 2002. — Вып. 5. — С. 107—119.

³⁹ Молева Н.В. Антропоморфные памятники в погребальном обряде на Боспоре // Боспорские исследования. — Симферополь, 2002. — Вып. 2. — С. 105.

⁴⁰ Алексеева Е.М. Местная среда ранней Горгиипии // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва; Магнитогорск, 2000. — Вып. 8. — С. 160—169.

Одержано 20.02.2003

В.Н. Зинько

СЕЛЬСКАЯ ОКРУГА БОСПОРСКОГО ГОРОДА НИМФЕЙ В VI—III вв. до н. э.

Исследования сельских территорий европейской части Боспора в последние десятилетия проводились достаточно широко. При этом основное внимание сосредоточивалось на изучении отдельных археологических памятников и реконструкции пространственной организации хоры всего государственного образования. Знакомство с архивными материалами и их сопоставление с результатами первых маршрутных разведок показали, что на этой территории есть большой массив ранее неизвестных археологических объектов.

Дан анализ новых археологических источников, позволяющий сделать вывод, что в IV в. до н. э. — в начале III в. до н. э. появилось несколько новых поселений, отдаленных на 2 км и более от западной границы хоры. Возникновение этих поселений, вероятно, можно связывать с целенаправленной политикой Спартокидов.

V.N. Zin'ko

RURAL TERRITORY OF THE BOSPORUS TOWN OF NIMFEY FROM THE 6TH TO THE 3RD CENTURIES BC.

Researches of rural territory of western part of Bosphorus carried out on the large scale during the last decades. Moreover main attention was given to studying of the separate archaeological sites and reconstruction of spatial order of chora of a whole state formation. Archive materials and their comparison with results of first route prospects showed there is a large tract of archaeological objects on this territory unknown up to now.

The article deals with an analysis of new archaeological sources permissive to make a conclusion that in the 4th — at the beginning of the 3rd centuries BC number of new settlements have sprung up at two and more kilometers' distance from the western border of chora. Rise of these settlements probably can be linked with purposeful policy of Spartocus dynasty.

В.Г. Мудрицька, О.Є. Черненко

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК В.А. БОГУСЕВИЧА У ЧЕРНІГОВІ В 1947—1953 рр.

«Я не знаю другого города... кроме Киева, в котором сохранилось столько древностей, важных для научного познания... начальной истории, но эти древности мало изучены...»

Д.Я. Самоквасов

Планомірно та систематично вивчення стародавнього Чернігова, другого після Києва центра Подніпров'я, розгорнулося наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років і проводилося в рамках комплексного дослідження міст Київської Русі, розпочатого в колишньому СРСР у повоєнні роки. У 1946—1947 рр. Б.О. Рибаченко

© В.Г. МУДРИЦЬКА, О.Є. ЧЕРНЕНКО, 2003